

from the common words. The differences come out within lexical and semantic processes, which are general in their nature but individual in the sense that semantic relations always combine specific terms, and their consequences lead to the emergence of polysemic terms, synonyms, antonyms, etc. The research of the morphological structure of the terms has culminated in establishing the terminological collocations as the most productive way of nomination within the English terminology of cognitive linguistics. The analysis of the derivation means has indicated that the affixal way of term formation is the most productive. However, unlike general literature way, it has stricter semantic specialization of word-forming morphemes and models. It was found out that at the conceptual level the group of substances is the most numerous in the English terminology of cognitive linguistics, since the examined terms nominate the concepts of cognitive linguistics.

Key words: term, terminology, terminology system, classification of terms, cognitive linguistics.

Дата надходження статті: «21» жовтня 2019 р.

Дата прийняття до друку: «11» листопада 2019 р.

УДК 81'42: 811.161.2+821.161.2.08

DOI: 10.31475/fil.dys.2020.10.29

ВАЛЕНТИНА ФІЛІНЮК,

кандидат філологічних наук, доцент

(м.Хмельницький)

Сонце як компонент мовного полотна повісті «Небесний змій» Докії Гуменної

У статті досліджено лексико-семантичні та стилістичні особливості функціонування слова **сонце** у фантастичній повісті Докії Гуменної «Небесний змій». Було використано функціонально-семантичний аспект для виявлення лексико-семантичних зв'язків між словами, семантичного наповнення лексем, актуалізації різних сем для передачі авторського задуму. Було зафіксовано близько 80 випадків уживання слова **сонце**. Цей лексичний компонент в аналізованій повісті значно розширив семантичне поле. Окрім, зафіксованих у словниках значень слова **сонце**, ми виявили такі семи: 'сторона світу', 'джерело світла', 'астрономічне поняття', 'форма', 'напрямок руху', 'час', 'коло', 'візерунок', 'божество', 'людина'. Найчастіше Докія Гуменна пише про сонце як персоніфіковану

істоту, оживлене явище природи. Могутньому богу Сонця, який щороку народжувався, поклонялися представники різних народів, зображених у творі. Антропоморфні та зооморфні образи втілення сонячного божества (бик, кінь, олень) творяться за участю дієслівних і прикметникових лексем. Було проаналізовано низку перифразів, метафоричних і порівняльних конструкцій із компонентом **сонце**. Дослідження доповнено семантичним аналізом спільнокореневих слів **сонячний, підсоння**.

Ключові слова: сонце, сема, лексема, образ, персоніфікація, Докія Гуменна.

Сучасне мовознавство все частіше звертається до вивчення мовотворчості письменників, які по-особливому ставляться до лексику художніх творів, наділяють слова оказіональними значеннями, творять індивідуально-авторські неологізми. Митці української діаспори заслуговують на увагу науковців, зокрема на дослідження ідіостилю, вербалізації картини світу, функціонування лексем та тропів у художніх творах.

Функціонально-семантичний аспект вивчення мовних явищ допомагає виявити лексико-семантичні зв'язки між словами, семантичне наповнення лексем, системні відношення, уміння скористатися палітрою сем для передачі авторського задуму. Лексику на позначення небесного простору вивчали в сучасному поетичному дискурсі Л. Прокопович, М. Луца, які стверджували, що «номінації небесного простору *сонце, місяць, зорі* функціонують не лише як компоненти пейзажного дискурсу, зображальної поетичної моделі, а й виступають складниками концептуальної моделі світу. Ускладнення структури словесного образу акцентує стильову актуальність оригінальних метафор, авторської символіки» [4, с. 218]. Т. Берест, аналізуючи семантику слів *місяць, сонце, зоря* і *зірка* в сучасній поезії, зробила висновки, що «у багатьох випадках образи використовуються як сигнали, що викликають відомі асоціації. У низці поезій уживання аналізованих лексем базується на перегуку з міфологічними, біблійними мотивами та образами» [1, с. 489].

У статті ми проаналізуємо вживання лексеми *сонце* в повісті «Небесний змії» Докії Гуменної, сполучуваність обраної мовної одиниці, її семантичне наповнення, тропейні властивості.

Досліджувати слово *сонце* (близько 80 випадків уживання) на матеріалі повісті, що в заголовку містить назву ознаки за розташуванням у просторі, видається нам логічним і вмотивованим, а

зміст прози Докії Гуменної такої тематики «свідчить про енциклопедичність знань письменниці, володіння мовами, щире зацікавлення історією, міфологією, фольклористикою, а також про неординарність мислення і високий злет її фантазії та невичерпну свободу творчості» [8, с. 222].

Про свої романи «Благослови, Мати», «Минуле пливе в прийдешнє», «Родинний альбом», «Золотий плуг», «Небесний змії» письменниця говорила: «...Читаючи про примітивні суспільства і уявляючи себе серед них, ставало мені радісно, легко, затишно. Це – мій світ! Бо цей, що в ньому я живу, – виштовхує, я не маю в ньому місця, він мені нецікавий!» [5, с. 70]. «Всі ці роботи підпорядковані одній меті: знайти коріння української самобутності в давній історії нашої держави» [6, с. 38]. Аналізована повість «Небесний змії» була написана на «основі монографії «Кам'яна могила» авторства найвидатнішого дослідника археологічних пам'яток в Україні М. Рудинського» [7].

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» подає 7 сем слова *сонце* [2, с. 1161], у повісті «Небесний змії» реалізовано переважно такі: центральне небесне світило сонячної системи, що має форму гігантської розжареної кулі, яка випромінює світло й тепло; «*То не сонце ходить по небі, а навпаки, – земля, я й ти літаємо навколо сонця*»; «*А мені дідуньо казав, що це – небесний дракон, Сварбагну називається, він ковтає зорі й місяця, навіть сонце!*»; світло й тепло, що випромінюються цим світилом // місце, простір, охоплені світлом і теплом цього світила: «*Вже й [глиняний посуд] сушиться на сонці*»; «*Сонце справді спустилося низько-низько і осліпило ... коваля з Волині*» (усі цитати подано за виданням 1982 року, Нью-Йорк [3]).

Розглянемо інші семи лексеми *сонце*, які з'являються в тексті повісті, серед них – 'сторона світу', 'джерело світла', 'астрономічне поняття', 'форма', 'напрямок руху'.

Як географічне поняття – сторона світу – лексема *сонце* використовується для позначення протилежних понять: сходу і заходу. Відповідно схід сонця асоціюється зі східними країнами: «...у царствах на схід сонця таке право є»; «Як повівся на схід сонця ще замолоду, то так і пропав мій Тогарик, мій синоньо!». Схожу семантику має авторський неологізм – складний іменник *схід-сонце*: «Тим часом дідусь уже гарненько вмотивився біля вогнища і розказує, що він із далеких сторін, із схід-сонця»; «А де ж така країна на схід-сонця?». Сторона заходу світила за змістом пов'язана із західними краями: «А самі [кочівники] – чимдуж утікають кудись далі на захід сонця»; «Деякі

наші хлопці, – розговорився Товар, – не захотіли тут бути та й подалися далі на **захід сонця**».

Рух сонця із сходу на захід стає орієнтиром здійснення рухів людиною, таке пересування в просторі стає ритуальним: «*То не хід, а танок. Перша пара піднесла руки й через ті «ворота» пройшов увесь ключ, а там у кінці чекають нові «ворота», – і так увесь час. Таким робом обійшли всі лани за **сонцем**; «Оббігає той, у коров'ячій шкурі, навколо хати **за сонцем**, а за ним біжить і малеча та киями гатить по шкурі*». Так в аналізованому слові з'являється елемент значення 'напряму руху'.

Сема 'джерело світла' реалізується в поєднанні іменника *сонце* та дієслів *грати, танцювати, крутитися, розмахувати, з'являтися, підноситися, сходити, сідати, заходити, бризнути, спинитися, позирати, бачити*: «...*хоч би одним оком підглянути, як то чудесні коні везуть ранкове **сонце***»; «...*сонце починає **грати, танцювати, крутитися й розмахувати** списками-промінням, кілька разів **підноситися**, а потім знову **сідати***»; «*Сонце бризнуло на землю першим промінням*»; «*Особливо феєричні вони [гори], як **сходить і заходить сонце***»; «*Сонце спинилося на вечірньому пружі та з цікавістю **спозирало***»; «*Сонце **бачило***». Так творяться антропоморфізовані метафори, які стають відправною точкою поетизування небесного світила, створення міфічного персонажа.

Значення часу, зокрема частини доби, містять такі приклади: «*Потім усі наречені пари ... чекають **сходу сонця**, найрадіснішої хвилини свята*»; «*Негайно ж, **до сходу сонця**, поки все спить, вирушити... Вже **сонце** було на вечірньому пружі*». Як бачимо, ранковий час передається через словосполучення *схід сонця*, а вечірній – через ідіому *сонце на вечірньому пружі*.

Наступна група сем пов'язана зі схематичним зображенням сонця, геометричною формою кола, концентричних кіл, спіралеподібного кола чи кола з променями.

Форму сонця-кола використовували для забудови давніх селищ: «*Ці люди вже будують своє селище за наперед визначеним задумом, хати стоять колом, усередині – майдан для свійських корів, овець та кіз. А за цим селом-**сонцем** – лани, зелені оброблені поля*»; «*Село Вілія збудоване колом, нагадує собою **сонце**, як воно грає всіма кольорами веселки*». Такий тип розташування жител може свідчити про солярний культ персонажів повісті.

Докія Гуменна актуалізує в лексемі *коло* сему 'символ сонця': «*Це **коло, символ сонця**, складає наче почет для найбільшої голови, що*

ото перед нею, власне, горить вогонь»; «Висока могила оточена **колом** сторч поставлених камінних плит, **як би символом сонця**». Використання такої геометричної фігури теж є ознакою поклоніння сонцю.

Значеннєвий компонент 'візерунок' у лексемі *сонце* функціонує в описах родових гербів, настінних розписів печер тощо: «Є тут [на родових знаках] *навершники із оленьчими рогами чи головами, із головами биків, із рогами, із кінськими головами, і з **сонцем***»; «А це ж там бачив він [Яр] такі самі різьби-візерунки: людські стопи, коней, биків-теличок, **сонця**, вози, загороди для коней».

Інші випадки вживання аналізованого слова пов'язані із зображенням сонця як елемента емблеми панкусу (найвищої шляхетської верстви населення) та берла (палиці – символу влади), іншим елементом оздобує олень: «Берло предків, **сонце** й олень у ньому, було вже в Аспургових руках»; «Він [розбійник], перекладаючи Ярову шапку із золотою емблемою (**сонцем** і оленем у ньому) з долоні в долоню, сказав...»; «І чого це тут серед руїн лежить моя шапка з нашитим на ній золотим **сонцем** та оленем у середині **сонця**?»; «А що Яр посідає відзнаку панкусу, – золоту емблему **сонце-олень**, – то нема жадного сумніву в його шляхетному походженні». Вибір солярного знака як символу влади чи шляхти свідчить про появу додаткової семи 'цінний, важливий, можновладний'.

Значна кількість прикладів демонструє персоніфікований образ сонця – міфічну істоту, наділену ознаками людини: «Вже четвертий [підпасич] почав повістувати про небесних коней, що ото щоранку привозять на небо **сонце**». Предки в уявленні нащадків уособлювалися із одним із об'єктів природи: «Одні уявляють [предка] небом, другі – **сонцем**, треті — громом-блискавкою, четверті – усім колом небесних світил, зодіаком»; «Коли предками людського роду сотні тисяч років вважалися звірі (мамут, олень, вовк, тур чи там хто), то прийшов час, що предок перенісся в інші сфери, став небом, **сонцем**, громовержцем».

Мовними засобами персоніфікації є дієслова *занедужати*, *йти*, *втомитися*, *спочивати* та прикметники *безсилий*, *слабий*, *блискучий*, *свіжий*, що називають рухи, стани та ознаки людини: «як остаточно занедужає **сонце**, перестає світити і от-от ладне закотитися безсиле та слабе десь у вічну пітьму»; «**Сонце** ото йде цілий день по небі в золотих ризах, аж втомиться, поки дійде до краю. ... а **сонце** тим часом спочиває... А на світанку **сонце** вбирає сяючі ризи й виходить знову на небо, блискує та свіже».

Появу сонця в повісті пояснюють ймовірним впливом чарів, що також свідчить про вплив надзвичайних сил на звичні речі: «*Дівчата – наші святощі. Якби не було їхнього чарування, то ... земля не родила б, дощів не було б, сарана вкинулась би, град побив би врожай... Ще може й сонце більш ніколи не з'явилося би на небі*». Ще одну згадку про обряди, пов'язані із сонцем, бачимо в наступному прикладі: «*колядники в день народження нового сонця водять по хатах білого коня і славлять його, називають Сонцем*».

Окрім людського втілення, образ сонця може набувати рис інших істот, найчастіше це бик (зокрема й з людською головою), рідше кінь, олень. Щойно народжене сонце зіставляється з телям або бичком: «*Ми вже зустрічалися з тими їхніми дивними культурами: корови-хмари, з них народжується бичок-сонце, Сварга-небо, Діаус-батько-небо...*»; «*Ось найбільше свято в році, народження нового бичка-сонця*»; «*Сонце-бика вродила хмара-корова. Ото вона, хмара-корова, і вродила золоте теля, сяйне, як сонце, а коли воно виросло, то стало биком із людською головою, Дай-Богом*».

Без уточнення вікових ознак міфічного сонця авторка вживає форму бик. Такій істоті-сонцю поклонялися, вважаючи її могутньою, всесильною, небесною за походженням: «*... в середовищі чорноморських племен, які живуть біля дністрового лиману, процвітає дуже яскравий культ бика-сонця*»; «*А ім'я цьому таке: Сварог-Сонце. Ще – бик із рогами. Це й образ обожененого Всесвіту в цілому. Небесний бик*»; «*Та Сварог же ж, найбільший дев. Бик, народжений від Сонця, сам Сонце!*». Як бачимо, інколи це слово оформлене як загальна назва, інколи – як власна, доповнена онімами Сварог, Небесний.

Наведемо й інші варіанти зооморфного зображення сонця: «*Уявляється ж сонце биком, народженим від небесної корови? То так само легко землянам уявити сонце конем*»; «*І то наче не сонце, а дівчина-олень з вісімнадцятьма рогами, із золотистою вовною*».

Переважно істоти, зіставлявані із сонцем, мають граматичні й семантичні ознаки чоловічого роду, хоча трапляються й винятки, як-от: «*Облітали ми кілька разів навколо Землі, а при цьому я показав йому справжнє місце його плянетки у сім'ї матері-сонця*»; «*Для повноти влади геттському цареві треба заслужити милість найвищого божества країни Гатті, діви Сонця, Вурусему*»; «*Хіба він [Уріяс] не пнеться з усієї сили, щоб діва Сонце взяла його під свою милостиву опіку та дала напитися з келиха влади?*».

Ряд варіантів номінування сонця можемо продовжити іменами

божеств: «Дзевес створив землю і зоряне небо. Дзевес – дихання всіх істот. Дзевес має сховані у собі всі речі... **Дзевес – сонце**... Ну, тут уже **Яр** не може витримати! Та що це? **Сварга** – ось, хто **сонце**!»; «По всій хатусі лунає зранку до вечора: «З новим **Сонцем**, з новим **Сваргою**, тату!»; «У Скандинавії вони вже мореплавці, вони войовничі, вони б'ються між собою бойовими сокирами й везуть на човнах **сонце-Сварангр**».

Найчастіше вживається прикладкова конструкція *Сонце-Велес* для опису народження й існування світила-божества, пов'язаних з цим вірувань та ритуалів: «То ще задовго до цієї тяжкої для **Сонця-Велеса** пори Лада й усі інші діви виліплюють нові лялі та з особливими обрядами й магічним наснажуванням випалюють у священній печі»; «Та вони [жінки] ж хмари-корови, з них народжується **Велес-Сонце**!»; «Всі зусилля зіллялися в одну могутню хвилю, щоб допомогти **Сонцеві-Велесові** набратися нової сили й не скотитись у прірву»; «Це ж усі тут у дні неподільної єдності – велика рідня, нероздільне нав'є: **Сонце-Велес** у небі, і віли в хмарах, і віли та велеси в цьому селі, і воли та корови з телятами в оборі»; «**І Сонце-Велес** прибуло на силі».

Усі розглянуті приклади персоніфікованих образів із компонентом *сонце* мають актуалізовану сему 'божество, об'єкт поклоніння'.

Переносне вживання лексеми *сонце* може свідчити про появу семи 'найменування людини': «Свої послання й маніфести починав він [Уріяс] такими словами: «Моя Величність **Сонце**»; «Він [князь] має на своїй голові багато всякого діла. Він же наше **Сонце**!».

Окремо розглянемо випадки, коли аналізована лексема є компонентом порівняльних конструкцій. Основою для зіставлення стає подібність за світловою ознакою: «то не змій, а звичайний космічний корабель малого калібру, літальний апарат. Летить швидше за вітер, хоче – світиться як **сонце**»; «могутній Дай-Бог створив биколодину, що сяє як **сонце**»; за колірною ознакою та формою: «**Яр** сприйняв у цій рахманській філософії найбільше оцю яскраво-червону чашу, справді, як **сонце**, цю чашу, що несе оце у шкіряному міху за спиною». Коли ж щось порівнюється із променем сонця, суттєвими стають ознаки раптовості, яскравості: «**І наче промінь сонця** бризнув у вічі, так осліпила його [Яра] її [дівчини] краса»; «Нині його сухі й тверезі слова освітили, наче **промінь сонця**, всі дотеперішні здогади й висновки із здобутих спостережень». Можемо стверджувати, що в усіх випадках уживання слова *сонце* має позитивне емоційне забарвлення.

Дотичним до нашого дослідження є аналіз уживання спільнокоренових слів *сонячний* та *підсоння*. Прикметник *сонячний* функціонує в тексті в кількох значеннях:

1) приналежний сонцю: *«От виїхав він [велетень Рудра] у сонячній колісниці на бій із таким самим змієм, як ото пролетів, та й билися вони три дні»;*

2) стосується сонця як астрономічного об'єкта: *«Але як же я йому втокмачу хоча б навіть будову сонячної системи й місце цієї планетки в ній?»;* *«Ми досить довго літали – навколо Землі й у межах сонячної системи»;* *«Тут ми бачимо такі самі сонячні знаки, як і на горі Бего»;*

3) стосується божества, солярного культу, має форму перифразу: *«Він [Велес] – добрий пастух, він сонячний, поет і музика, він досвідчений господар і сумлінний робітник, оре й сіє, він упорядник»;* *«А іншим разом приходиться думка: чи це не той самий Аполлон, Велес? Також сонячне божество, також поет і музика, культуртрегер».*

Зафіксовано вживання іменника *підсоння* в таких значеннях:

1) простір, добре освітлюваний сонцем: *«Повітря тут лагідне, підсоння м'яке, земля родюча, винограду й динь ніде таких смачних не знайдеш»;*

2) теплий, помірний клімат: *«Де був споконвіку розгуляй-степ із розкішними пасовиськами й буйними травами, там тепер на очах міняється підсоння»;* *«Різноманітна природа, гарне підсоння, зв'язок із іншими країнами морським шляхом, близькість високих цивілізацій, – все це завжди притягало людність».*

Отже, дослідження лексеми *сонце* в повісті «Небесний змій» Докії Гуменної виявило, що цей компонент мовного полотна розширив значеннєве поле семами 'сторона світу', 'джерело світла', 'астрономічне поняття', 'форма', 'напрямок руху', 'час', 'коло', 'візерунок', 'божество', 'людина'. Найчастіше письменниця пише про сонце як персоніфіковану істоту, могутнього бога, якого вшановували наші предки. Антропоморфні та зооморфні образи, пов'язані із світилом-божеством, створюються за допомогою дієслівних, прикметникових лексем, метафоричних і порівняльних конструкцій.

Список використаних джерел і літератури:

1. Берест М. Космонами як елемент поетичного мовлення кінця ХХ – початку ХХІ ст. // *Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»*. – Харків, 2011. – Т. 17. – С. 482–490.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов.

ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.

3. Гуменна Д. Небесний Змій. Фантастична повість на тлі праісторії / Д. Гуменна. – Нью-Йорк : Науково-дослідне т-во української термінології, 1982. – 272 с.

4. Прокопович Л. С., Луца М. В. Мовно-естетична репрезентація назв небесних світил сонце, місяць, зорі в сучасному поетичному дискурсі // *Молодий вчений*. – 2017. – № 4.3 (44.3). – С. 216–219.

5. Садівська Т. Твори Докії Гуменної в контексті «наукової белетристики» // *Слово і час*. – 2004. – № 3. – С. 70–76.

6. Сачко Д. Скіфська проблематика у творчості Докії Гуменної // *Scriptorium nostrum*. – 2017. – № 1 (7). – С. 38–49.

7. Тютюнник О. Й. Слуга її величності Істини-Слова URL: https://zhashkiv-museum.at.ua/blog/sluga_jiji_velichnosti_istini_slova/2016-05-25-3 (дата звернення 25.05.2019).

8. Філіпенко О. Символіка назв творів Докії Гуменної // *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки*. – № 1 (19). – 2017. – С. 219–223.

References:

1. Berest M. Kosmonimy yak element poetychnogo movlennia kincia XX – pochatku XXI st., *Vcheni zapysky Kharkivskogo humanitarnogo universytetu «Narodna ukrainska akademiia*, Kharkiv, 2011, Part. 17, pp. 482–490.

2. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / Uklad. i golov. red. V. T. Busel. Kuiv; Irpin: VTF «Perun», 2003. 1440 p.

3. Gumenna D. Nebesnyi Zmii. Fantastychna povist na tli praistorii / D. Gumenna. Niu-York: Naukovo-doslidne t-vo ukrainskoi terminologii, 1982. 272 p.

4. Prokopovych L. S., Lucza M. V. Movno-estetychna reprezentaciia nazv nebesnykh svityl sonce, misyac, zori v suchasnomu poetychnomu dyskursi, *Molodyi vchenyi*, 2017, № 4.3 (44.3), pp. 216–219.

5. Sadvyska T. Tvory Dokii Gumennoi v konteksti «naukovoï beletrystyky», *Slovo i chas*, 2004, № 3, pp. 70–76.

6. Sachko D. Skifska problematyka u tvorchosti Dokii Gumennoi, *Scriptorium nostrum*, 2017, No 1 (7), pp. 38–49.

7. Tiutiunnyk O. J. Sluga yiji velychnosti Istyny-Slova URL: https://zhashkiv-museum.at.ua/blog/sluga_jiji_velichnosti_istiny_slova/2016-05-25-3 (data zvernennya 25.05.2019).

8. Filipenko O. Symvolika nazv tvoriv Dokii Gumennoi, *Naukovyi visnyk MNU imeni V. O. Suxomlynskogo. Filologichni nauky*, № 1 (19), 2017, pp. 219–223.

Summary

Valentyna Filiniuk

**Sun as a Component of the Language Canvas of the Novel
«Nebesnyi Zmii» by Dokiia Humenna**

*The article explores the lexical-semantic and stylistic features of the functioning of the word **sun** in the fantastic novel «Nebesnyi zmii» by Dokiia Humenna. Functional-semantic aspect was used to identify lexical-semantic links between words, semantic filling of lexemes, and actualization of different semas to convey the author's intention. About 80 cases of the use of the word **sun** have been recorded. This lexical component in the analyzed novel expanded the semantic field. In addition to the meanings of the word **sun** stated in the dictionaries, we have found the following semas: 'side of the world', 'light source', 'astronomical concept', 'form', 'direction of motion', 'time', 'circle', 'pattern', 'deity', 'human'. Most often, Dokiia Humenna writes about the sun as a personified being, a lively phenomenon of nature. The mighty god of the Sun, who was born every year, was worshiped by the representatives of the various nations depicted in the novel. Anthropomorphic and zoomorphic images of the embodiment of the solar deity (bull, horse, deer) are created with the participation of verb and adjective lexemes. The periphrasis, metaphor and comparative constructs with the component **sun** were analyzed. The study is supplemented by semantic analysis of the related words.*

Key words: *sun, sema, lexeme, image, personalization, Dokiia Humenna.*

Дата надходження статті: «15» листопада 2019 р.

Дата прийняття до друку: «09» грудня 2019 р.